

Джерела до ранньої історії Володимирської єпархії

Юрій Диба

УРозповідь про хрещення Русі в загальноруських літописів обмежується датованими 988 рю свідченнями про особисте хрещення князя Володимира, хрещення киян і спорудження Десятинної церкви Пресвятої Богородиці. Відомості про поширення християнства на інші території Київської держави, зокрема на Волинь, у "Повісті временних літ" відсутні. Пропонована публікація має за мету продемонструвати та критично проаналізувати весь спектр відомих на сьогодні історичних свідчень, дотичних до теми християнізації Волинської землі та початків Володимирської єпархії.

Ключові слова: єпархія, князь Володимир, Володимирська єпархія.

Галузь історії української церкви ще не так давно почала виходити із системної кризи і в ній накопичилося чимало за давнених проблем, які очікують на своє вирішення. Одним із важливих дослідницьких завдань української медієвістики є вирішення питання початків заснування владичного престолу на території Волинської землі. Попри те, що українські історики усвідомили потребу в реконструкції початків формування західно-руської регіональної етноконфесійної спільноти, вирішення цього питання об'єктивно стримується недостатнім опрацюванням існуючої джерельної бази. Писемні свідчення про християнізацію Волині, появу нової церковної провінції та інституційний розвиток церкви є фрагментованими та суперечливими і не розглядалися з точки зору аналізу їхньої сукупної історичної вартості.

Розповідь про хрещення Русі в загальноруських літописів обмежується датованими 988 р. свідченнями про особисте хрещення князя Володимира, хрещення киян і спорудження Десятинної церкви Пресвятої Богородиці. Відомості про поширення християнства на інші території Київської держави, зокрема на Волинь, у «Повісті вре-

менних літ» відсутні. Пропонована публікація має за мету продемонструвати та критично проаналізувати весь спектр відомих на сьогодні історичних свідчень, дотичних до теми християнізації Волинської землі та початків Володимирської єпархії.

Між Русю та Великою Моравією (Чехією)

Волинські річки Буг та Стир згадуються в якості східної межі Празької єпископії у датованій 1086 р. підтверджувальній грамоті, текст якої поміщено в другій книзі «Хроніки» Козьми Празького:

«Отсюда на восток [Пражское епископство] имеет границы реки Буг и Стыр с городом Краковом и областью, которая называется Ваг, со всеми округами, относящимися к вышеназванному городу, каковым является Краков»¹.

Про оригінальність привілею 1086 р. свідчить його мюнхенська копія та історичний контекст із тривалою суперечкою за кордони Чеської єпископії між празьким єпископом Яромиром та його братом – чеським князем Вратиславом, який відстоював позицію моравського єпископа. Проте дослідники мають сумніви щодо достовірності протографа, що ліг в основу законно оформленого документа 1086 р.

Проте критики не виключають, що опис кордонів єпархії в грамоті може мати якесь реальне історичне підґрунтя й не відкидають імовірності того, що в IX ст. на східнослов'янські терени аж до Бугу та Стиру поширила вплив християнства Великоморавська держава. На цю думку наштовхує, зокрема, і брак у документі згадок про Перемишль (названий на честь панівної від початку X ст. чеської династії Пшемислідів), на що звертав увагу І. Мицько². Отже, грамота 1086 р. могла відображати географічні реалії другої половини IX ст.

Витоки згаданих у цитованому документі річок Бугу та Стиру знаходяться майже поруч на лінії водорозділу, яким пролягав сухопутний

¹ Козьма Празький. Чешская хроника / Вступительная статья, перевод и комментарии Г. Э. Санчука. – Москва, 1962. – С. 151.

² Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Відп. ред. Б. Возницький. Наук. ред. І. Мицько. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 63.

шлях із Києва до Кракова, Праги й далі – Регенсбурга на Дунаї. Отже, саме у верхів'ї Західного Бугу проходила межа між руським та чеським відтинками цього шляху. Далі на захід, шляхом на баварське Подунав'я, руси змушені були кооперуватися з чеськими купцями, що й зафіксовано в «Раффельштеттенському митному статуті»³. На зламі IX-X ст. територія Руської землі мала вигляд вузької смуги, що обходила з півдня деревлянські землі й простягалася від Середнього Подніпров'я на сході, сягаючи верхів'їв Західного Бугу на крайньому заході.

Волинська земля опинялася у сферах впливу як Великоморавської (пізніше – Чеської) держави так і Русі. Ця географічна обставина виразно відображається в археологічних матеріалах. Християнські впливи, які логічно пов'язати із Великою Моравією, простежуються в змінах поховального обряду на західноукраїнських землях від IX ст. Археологи фіксують, що обряд підкурғанної кремації, який домінував у IX ст., поступово зникає упродовж X ст. У той час з'явилися могильники зі змішаним типом поховань, а наприкінці X – на початку XI ст. обряд трупопокладання витіснив давніші поховальні традиції⁴. Дослідники також звернули увагу на низку археологічних артефактів із західноукраїнських теренів, які можна пов'язувати з впливами Великоморавської та Чеської держав. Серед них – християнські підкурғанні поховання з Пліснеська скандинавського характеру зі зламу X-XI ст. з «*оболом мертвих*». На території Великоморавської держави звичай вкладати в уста померлого «*обол мертвих*» зафіксовано вже в IX ст., а в Чехії ця практика відома від другої половини X ст. Характерною ознакою впливу Великої Моравії вважають і відра, знайдені у великих курганах Пліснеська та в похованнях Старожуківського могильника на околиці Пересопниці. У кургані № 29 з Пересопницького некрополя, який вважають захороненням майстра-ювеліра, виявлено прикраси, у виконанні яких відзначається

³ Дуба Ю. Формування території «Руської землі» IX-X ст. у контексті функціонування трансєвропейського торговельного шляху Бугар-Київ-Регенсбург // *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Наук. збірн. – Луцьк: [Б. в.], 2015. – Вип. 55: Матер. 55 Всеукр. наук. істор.-краєзнавч. конф. – С. 42-43.

⁴ Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / *Отв. ред. тома Б. А. Рыбаков*. – (Серия «Археология СССР с древнейших времен до средневековья». – Т. 14). – Москва: Изд-во «Наука», 1982. – С. 97; Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. Издание 2-е, исправл. и дополн. – (Серия «Страницы русской истории»). – Москва: «Русская панорама», 1998. – С. 324.

західнослов'янський характер. До великоморавських виробів близькі бронзові місяцеподібні підвіски, фрагмент залізної остроги та художньо кована частина псалія з Листвинського городища на Рівненщині. Із великоморавськими впливами пов'язують також деякі форми сокир, поширених на Західному Побужжі. Щоразу частіше речі великоморавського походження чи виготовлені за їхніми взірцями фіксують польські дослідники на давніх українських теренах сучасної Польщі⁵. Прикраси з близькими аналогіями із Моравії виявлено також значно західніше, у деревлянському Коростені⁶.

Археологи відзначають, що на Волині також чітко простежується варязький елемент. Свідченням цього є знахідки характерного для варягів озброєння та обладунків на території Південноволинської групи фортець, які дозволяють припустити ймовірність співіснування варязьких дружин із місцевою, племінною адміністрацією⁷. Це могла бути як варязька дружина київських русів, так і самостійні скандинавські ватаги, що проникали на Волинь Вісянсько-Бузьким шляхом та наймалися на службу до місцевої аристократії.

Співпрацю волинських слов'ян із русами та їхню участь у трансконтинентальній торгівлі і контактах із Заходом підтверджують арабські джерела кінця IX – поч. X ст., які згадують три групи русів (русі) – Куявію, Артанію та Славію. Західну Волинь, включно із Забужжям, східні географи вірогідно приймали за Славію – найзахіднішу з трьох груп русів⁸. Розповідаючи про руських купців у датованій 846/47 рр.

⁵ Петегурич В. Поселенські структури V/VI-X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 113-114; Терський С. Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (За археологічними матеріалами Галичини і Волині) // Третє «Ольжині читання». Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Відп. ред. Б. Возницький. Наук. ред. І. Мицько. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 15-18.

⁶ Звіздецький Б. А., Польгуй В. І., Петраускас А. В. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – Київ, 2004. – С. 51-86.

⁷ Терський С. В. Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар // Вісник Львівської комерційної академії / Львів: Видавництво Львівської комерційної академії. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2014. – Вип. 12. – (Серія - гуманітарні науки). – С. 49.

⁸ Дуба Ю. Географія початкової русі за східними джерелами // Князя доба: історія і культура. – Львів: [Б. в.], 2016. – Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015-2015. – С. 16-18, 51-53.

«Книзі шляхів та держав» ібн Хордадбех називав їх «видом слов'ян» та стверджував, що вони «називають себе християнами і платять джизію»⁹.

Про хрещення русів, пов'язане із походом на Візантію 860 р. довідуємося із гомілії (проповіді) Константинопольського патріарха Фотія, його «Окружного послання» та ряду пізніших історичних джерел¹⁰. Згадані вище скандинавські підкурганні поховання з Пліснеська також належали християнам. Зважаючи на те, що в IX ст. християнство утвердилося не лише в Моравії, але й серед частини військової та торговельної еліти русі, цілком природно припустити, що ця тенденція не могла оминати Волинської землі, що розташовувалася поміж ними, на широтному торговельному шляху, яким руські та моравські (пізніше чеські) купці контактували із Середнім Подунав'ям.

З легкої руки О. Цинкаловського в популярній та почасти в науковій літературі утвердилася думка, що часами «місійної діяльності учеників Мефодія, котрі прийшли сюди з Великоморавської держави», слід датувати ротондовий храм, виявлений наприкінці XIX ст. на західній околиці Володимира, в ур. «Стара катедр», під фундаментами мурованого храму XII ст.¹¹. Підставу для такої атрибуції дали описи обстежених залишків цього храму, виконані дослідниками цієї пам'ятки – А. Праховим та В. Антоновичем. У східній частині храму було виявлено фрагмент стіни, викладеної півколом, радіус якого дорівнював ширині центрального нефу храму. Ця стіна розпочиналася у вівтарній частині біля «горнього місця», перетинала вівтарну стіну, за якою простягалася ще на три аршини¹².

⁹ Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щанов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. – Москва: изд-во «Наука», 1965. – С. 385.

¹⁰ Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения. Москва: Вост. лит., 2003. – С. 3-172.

¹¹ Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.). – Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1984. – (Інститут Дослідів Волині. – Ч. 52). – С. 227.

¹² Дверницкий Е. Археологические исследования в г. Владимире-Волинском и его окрестностях // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев: Тип. А. Давиденко. – Т. XVII, январь. – С. 47.

Повторне дослідивши церквище в ур. Стара Катедра, П. Раппопорт й справді відкрив старший храм, який, проте, мав вигляд невеликої прямокутної безстовпової церкви з однією апсидою та галереями, які охоплювали храм з трьох боків, і завершувалися від сходу бічними апсидами. Заокруглений фрагмент муру, який О. Цинкаловський прийняв за рештки ротонди, виявився стінкою, складеною з керамічних плиток, яка пролягала вздовж зовнішньої північної половини апсиди малого храмика. П. Раппопорт вказав на його вірогідний зв'язок із переяславською архітектурною школою, проте утримався від точного датування¹³. У всякому разі зв'язувати старший храм, виявлений в ур. «Стара катедра», з великоморавською архітектурною спадщиною на сьогодні немає підстав. Бракує також аргументів і для того, щоб IX-X ст. датувати невелику Троїцьку церкву Зимненського монастиря, як про це писав О. Цинкаловський¹⁴, хоч пам'ятка і вимагає ретельніших досліджень.

За давню ротонду також помилково приймають обриси центральної бані, зображеної пунктиром на плані володимирського Успенського собору з публікацій досліджень А. Прахова, що також вводить читачів в оману, створюючи ілюзію історичного зв'язку з церковною архітектурною традицією Великоморавської держави. Слід визнати, що реальні, а не уявні сліди матеріальної присутності великоморавської християнської традиції на Волині нині не відомі.

Богомильська спадщина

Однак брак археологічних залишків ранніх храмів не завжди означає відсутність християнських громад. Слід взяти до уваги, що деякі еретичні християнські рухи раннього середньовіччя взагалі відмовлялися від сакральних об'єктів. Археологічну «невловимість» матеріальних свідчень евангелізації людності Прикарпаття та Волині до Володимирового хрещення можна також пояснити організаційною та світоглядною специфікою місцевих християнських спільнот-протопа-

¹³ Раппопорт П. А. «Старая катедра» в окрестностях Владимира-Волинского // Советская археология. – Москва: Изд-во «Наука», 1977. – № 4. – С. 263-264.

¹⁴ Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. – Торонто: Накладом Товариства «Волинь», 1975. – С. 19.

рафій. Тут варто згадати богомилів початку X ст., які з Болгарії проникали на руські терени, свідченням чого є поширення на Русі наприкінці 60-х рр. XI ст. характерного тексту «Бесіди проти богомолів» Козми Пресвітера. Звістка про найстарший рукопис книжки фігурує в повідомленні соловецького ігумена Досифея. Перепишуючи «Бесіду» в 1492 р. він описав її протограф: «Писана на Хригѣн, естъ ен за палгсоть лѣт»¹⁵. На цій підставі пергаментний оригінал «Бесіди» Досифея датують X ст.

На підтвердження раннього побутування «Бесіди» на Русі, уже наприкінці 60-х рр. XI ст., наводять аналіз тексту твору, відомого під заголовком «Заповѣди свѣдѣхъ ѿ еца къ исповѣдающема съ сыномъ и дщерема» (за іншими заголовками – «Заповіді митрополита Георгія», «Устав белечский»), автором якого вважають грека за походженням Георгія, який займав київську митрополічу кафедру в 1062–1079 рр. Порівняння тексту «Бесіди проти богомолів» із «Заповідями» доводить, що автор останньої знав текст протибогомилського твору Козми Пресвітера в передачі компіляції, знаної за текстами Устюжської та Юсафовської кормчих і Толстовського збірника. У зв'язку з цим, логічною є думка, що перенесення антибогомилського твору Козми Пресвітера в Русь було викликано потребами руської церкви захистити себе від нападок місцевих еретиків. Як припускав Ю. Бегунов, Георгій Грек привіз із собою з Константинополя болгарську Кормчу, у складі якої вже знаходилася компіляція проти Богомила Федора. Прямих зв'язків із Болгарією на той час уже не було, адже Перше Болгарське царство перестало існувати в 1019 р. й підпорядковувалася Візантії до 1187 р.¹⁶

Особливу наукову вагу має фрагмент т. зв. Галицького пергаментного списку «Бесіди». Його орфографічні та фонетичні особливості не виходять за межі XIII ст. та вказують на південноруське походження. Аналізуючи збережений уривок тексту Ю. Бегунов дійшов до висновку, що він є залишком повного галицько-волинського списку другої половини XII ст. Важливим зауваженням дослідника є те, що первісна болгарська орфографія «Бесіди» в цьому списку зазнала

¹⁵ Цит. за: Бегунов Ю. К. Козма Пресвітер в славянских литературах / Под ред. Д. С. Лихачева и П. Н. Динкова. – София: Изд-во Болгарской АН, 1973. – С. 21.

¹⁶ Там же. – С. 28-33.

великих змін. Це свідчить про те, що її текст неодноразово переписувався, а значить – про його тривале побутування в руському (вірогідно – саме волинському) мовному та книжному середовищі¹⁷.

До того ж ставиться під сумнів болгарське походження тексту Козми Пресвітера. Зокрема, звучали спостереження, що «земля Болгарська» згадується в тексті як чужа автору та його читачам територія, а «**снн лѣти**» протиставляються звістці про часи царя Петра, попа Богомила й Іоана Екзарха. Відсутнє в «Бесіди» й звернення до болгарської пастви¹⁸. До того ж у Болгарії не збереглися повні списки твору Козми Пресвітера. Цілком вірогідно, що твір був написаний болгариним саме на Русі, найвірогідніше – на Галицько-Волинських землях. Про що й свідчать зміни в болгарській орфографії галицько-волинського пергаментного списку «Бесіди» другої половини XII ст.

Твір призначався для боротьби з місцевими проявами богомільства, відголоски якого виразно проступають у прийнятих дуалістичною ідеєю західноукраїнських апокрифічних фольклорних творах. Для прикладу, уже на зламі XVII–XVIII ст. Климентій Зиновійв, збираючи фольклор на Волині та Київщині, записав прислів'я: «**Уорна ѿ рнза не спасет и не погубитъ бѣла, есл бѣдетъ уинити добры дѣла**»¹⁹. У цьому афоризмі, що побутував у народному середовищі, використано один з виразів Слова 9-го «Бесіди» Козьми Пресвітера.

Списки «Бесіди» могли з'явитися на Русі досить рано. Їх могли привезти воїни Святослава 971 р., свита київського митрополита з Охрида болгарина Михаїла (988-991 рр.) чи посланці болгарського царя Романа-Симеона (кінець 80-х – 90-і рр. X ст.)²⁰. Вірогідність підпорядкування Волинських теренів Києву за часів Святослава допускали О. Моця та О. Сиром'ятников, які відзначали наявність кераміки клеймленої тамгою (двозубцем) Святослава Ігоровича у Пліснеску²¹.

¹⁷ Там же. – С. 115.

¹⁸ Новый энциклопедический словарь / Издание Акционерного общества «Издательское дело бывшее Брокгауз-Ефрон». Под общ. ред. К. К. Арсеньева. – Петроград: Типография «Акц. О-ва Издательское дело б. Брокгауз-Ефрон», Б. д. – Т. 22: Кноррь–Которосль. – Стлб. 113–114.

¹⁹ Цит. за: Бегунов Ю. К. Козма Пресвитер... – С. 111-114, 117.

²⁰ Там же. – С. 114.

²¹ Моця А. П., Сыром'ятников А. К. Княжеские тамги, как источник изучения древнерусских городов // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции,

Гончарне клеймо із зображенням двозубців виявлено також у Володимирі. Ці знахідки підказують, що появу богомільської єреси, проти якої спрямовувалася «Бесіда» Козми Пресвітера можна було б пов'язати і з часами Святослава.

Ця думка суперечить цілком застарілій і хибній уяві про підпорядкування Волинської землі Руській державі після «походу» Володимира «до ляхів» 981 р.²². Присутність воїнів Святослава, що пройшли болгарську кампанію, на Заході сучасної України підтверджують і знахідки предметів озброєння та дружинного спорядження, зібраних у напластуваннях X – початку XI ст. в Судовій Вишні, «які вписуються в балканський напрямок впливу»²³. Археологи відносять також знахідки шабель і перехресть т.зв. «Болгарського типу», знайдених в останні роки в басейні верхньої і середньої течії Дністра²⁴. Численні аналоги серед слов'янського та скандинавського озброєння, а також у матеріалах Великої Моравії та Першого Болгарського царства, які попередньо датуються кінцем VIII-X ст., виявлено в ур. Корнешти поблизу с. Рухотина²⁵.

Отже, ведучи мову про появу ранніх християнських протопарафій на Волині, слід зважати на вірогідні впливи кількох етноконфесійних центрів – Великої Моравії, спадщину якої перебрала насамперед

посвященної 1500-летию города Киева). – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 86.

²² Діба Ю., Мицько І. Неіснуючий похід 981 р. князя Володимира на ляхів // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Вип. XI: Матеріали наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк, 22 травня 2015 р. – Луцьк, 2015. – С. 27-44.

²³ Терський С. Середньовічні археологічні пам'ятки у Судовій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження // Historical and Cultural Studies = Історико-культурні студії: [науковий журнал] / Lviv Polytechnic National University. – Lviv: Publishing House of Lviv Polytechnic National University, 2015. – Volume 2, number 1. – P. 99-102.

²⁴ Баранов Г. В. Находки раннесредневековых сабель «болгарского типа» в бассейне верхнего и среднего течения Днестра (к вопросу о византийской воинской традиции в Восточной Европе) // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма / Институт истории и политических наук Тюменского государственного университета; Филиал МГУ им. М. В. Ломоносова в г. Севастополе Нижневартковский государственный университет. – Симферополь-Тюмень-Нижневартовск, 2016. – Вип. 8. – С. 76-92.

²⁵ Калініченко В., Пивоваров С. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Чернівецька філія ДП «НДЦ ОАСУ» ІА НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Київ-Чернівці: Видавництво «Черемош», 2014. – Вип. 5. – С. 254-277.

Чехія Пшемислідів та Славниковичів, Першого Болгарського царства та Русі. Проте, сталий розвиток інституційних основ організованої східнохристиянської спільноти на Волині відбувався саме в рамках киевохристиянської традиції.

Формування організаційних структур київської церкви на Волині

Основи світської киевоцентричної орієнтації Волинської землі були закладені задовго до 981 р. Вони базувалися на адміністративно-урбаністичних заходах княгині Ольги 947 р. Тоді наступного року після русько-деревлянської війни, характеризуваної літописцем помстою Ольги за смерть князя Ігоря, київська княгиня вирушила засновувати погости на волинську Лугу, до новозаснованого города (Нового города): «*в лѣтѣ . 856 . ѿ . нѣ . [6455(947)] ндѣ шлѣга к Новѣгородѣ . и оустанѣ по дѣстѣк (пѣсля помсти . – Ю. Д.) . погосты и дань . и по лѣзѣк погосты и дань и сокрокы*»²⁶. Згодом цей Новий город, що мав перейняти адміністративні функції города Волиня отримав назву Володимир, на честь Володимира Святославовича, що народився в поближких Будятичах (Будятиному селі).

Новий волинський адміністративний центр під новим іменем згадується вперше у «Повісті временних літ» під 988 р., де літописець повідомив про розподіл княжінь між синами Володимира Святославовича. У Володимирі він посадив свого сина Всеволода. Однак Всеволод потрапив на Волинь значно пізніше, уже на початку XI ст., після смерті у Новгороді на Волхові старшого брата Вишеслава в 1010 р.²⁷ Правда, у «Житті Бориса і Гліба» мовиться, що у Володимирі князував Борис²⁸, на що звертав увагу М. Тихомиров²⁹. Вірогідно, що автор «Житія» мав на увазі пізніший Владімір-на-Клязьме, який у цьому контексті

²⁶ Ипатьевская летопись // ПСРА. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – Стлб. 48-49.

²⁷ Рапов О. М. Русская церковь ... – С. 350-351.

²⁸ «Таче посла и потомъ отецъ и на область Владимиръ, юже ему дастъ». *Цит. за: Абрамович Д. И. Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. – (Памятники Древне-Русской литературы. – Вып. 2). – Петроград: Типография Имп. АН, 1916. – С. 6.*

²⁹ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Изд. 2-е, дополн. и перераб. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. – С. 315.

замінив Ростов, давній центр Ростово-Суздальщини, де Володимир посадив Бориса, розподіляючи синів по уділах.

Наступна звістка про Володимира пов'язується із походом Володимира на хорватів 992 чи 993 р. Лаконічну звістку ПВЛ «*Иде Колодиди на Ловраты*»³⁰ В. Татищев подав з низкою важливих деталей, почерпнутих з кількох відомих йому рукописів (№ 1, 2 і 4)³¹:

*«6500. 992. Колодиди ходиша по Днестрѣ съ двѣма епископы
длого людеи навѣтаю крестн, и построиша въ земли Червенской градъ
во свое имя Колодиди, и церковь Пресвятѣи Богородици созда,
оставля тѣ епископа Стефана, и возвратиша съ радостию»*³².

Про поставлення в 992 р. київським митрополитом Леонтієм до Володимира єпископа Стефана йдеться також у Ніконовському літописі: «*Постави Леонти митрополити Кієвскій и всея Русі епископы по граду*» і серед інших: «*въ Колодидери Стефана*»³³.

Аналізуючи ці пізніші свідчення, які здебільшого вважають вартими довіри, дослідники Волині залишають поза увагою ще одне повідомлення про заснування Володимира, найстарше з яких збереглося в складі Четвертого Новгородського літопису (далі 4 НЛ. – Ю. Д.):

*«В лето 6496. И пришеде (Володимир Святославович. – Ю. Д.) не
Кнежа во словенскѣю землю, и постави градъ во свое имя Колодидери,
и сполъ осыпа, и церковь скорнѣю святѣю Богородици дрекганѣю
постави, и всея люди крестн Рускыи и наместници»*³⁴.

Ідентичний текст відомий і за пізнішим Новгородським літописом у списку Петра Дубровського, який зберігся в копії XVII ст., та включає новгородський літописний звід XVI ст., доведений до 1539 р.³⁵

³⁰ Ипатьевская летопись... – Стлб. 106.

³¹ Татищев В. История Российская с самых древнейших времен. – Москва: Напечатано при Имп. Московском Университете, 1768. – Кн. 2. – С. 412-413, прим. 196.

³² Там же. – С. 78.

³³ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 9. – С. 65.

³⁴ Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 4, ч. 1. – С. 90.

³⁵ Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского // ПСРЛ. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 43. – С. 43.

Причиною нехтування цього літописного повідомлення дослідниками Волині є те, що його цілком безпідставно вважають дотичним до історії заснування Владіміра-на-Клязьме. Ця хибна історіографічна традиція виникла на тій підставі, що пізніші компілятори літописів північноросійського та московського походження вносили до нього зміни, безапеляційно пов'язуючи з Ростово-Суздальською (Заліською) землею³⁶. Ці літописні фрагменти й досі живлять патріотичні почуття краєзнавців та істориків Суздальщини, незважаючи на те, що на території Владіміра-на-Клязьме археологи не виявили культурного шару не те що X, а й навіть XI ст. Поза увагою сучасних науковців залишається й тверезе судження В. Татищев:

«О построении Владимира Манускрипты N. 1, 3 и 4. сказуютъ, что построень на Волини, или въ Червенской Руси, но въ другихъ не зная оного написали, якобы на Клязьмъ, который отъ Георгія сына Мономахова построень, и есть доказательно, что его Симонъ въ 1175 г. пригородомъ Суздальскимъ именуетъ. На Волини же во Владимиръ Епископія при Владимиръ была, а на Клязьмъ до Георгія нигдѣ не упоминаетъ, особливо въ войне Мстислава съ Олгомъ естли бы былъ, то тобъ конечно надлежало мимо итти, и его упомянуть. Епископи же в бѣлорускомъ никогда не было, Андрей первый хотѣлъ во Владимиръ особую епархію учинить, въ чемъ ему какъ Митрополитъ Кіевскій, такъ и Патріархъ возпротивились, доказуя, что Владимиръ сей построень въ епархіи Ростовской и къ ней вовегда тотъ прѣдель принадлежалъ»³⁷.

Пов'язання свідчення 4 НЛ про заснування Володимира з адміністративним центром Волинської землі пояснює причини використання літописцем хороніму «Словенская земля», який автори пізніших літописних компіляцій відкидали як незрозумілі й замінювали на «Смоленська», «Суздальська», «Суздальська і Ростовська» чи

³⁶ Диба Ю. Літописне свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Володимир на Лузі чи Владімір на Клязьмі? // Княжа доба: історія і культура / Відп. ред. В. Александрович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2013. – Вип. 7. – С. 15-30.

³⁷ Татищев В. История Российская... – 1773. – Кн. 2. – С. 412-413, прим. 196.

«Заліська» й додавали вказівку, що Володимир Святославович заснував гóрод саме на р. Клязьмі.

Словенами півдня Східної Європи автор ПВЛ називає лише дулібів, полян та деревлян й протиставляє цю словенську групу лехітській:

«СИ ЖЕ ШЕРИ КОЕКАША НА СЛОВЕНЬИ . И ПРИМЪУНИША ДЪЛЪКЪИ СВЪЩАГА СЛОВЕНЬИ (виділення тут, і далі за текстом наше. – Ю. Д.) . И НАСН-
 ЛЬЕ ТВОРАХЪ ЖЕНАДЪ ДЪЛЪКЪСКИДЪ [продовження розповіді про
 насилля обрив над дулібами та шлях чорних угрів повз Київ. – Ю. Д.].
 ПОЛАНДЪ ЖИВЪЩИДЪ СО СЕБЪ : ЯКОЖЕ РИХОУДЪ СВЪЩНИ ШО РЕДА
 СЛОВЕНЬСКА . И НАРКОШАСА ПОЛАНЕ . А ДЕРЕВЛАНЕ . ШО СЛОВЕНЬ ЖЕ И
 НАРКОШАСА ДРЕВЛАНЕ»³⁸.

Названі словенами поляни, деревляни та дуліби дуже добре співвідносяться із археологічною Празькою культурою, формуючи її східнослов'янський масив знаний під назвою Прага-Корчак, який від початку середньовіччя займав територію між верхньою течією Бугу та Київським Подніпров'ям³⁹.

Ототожнення Волині зі Словенською землею присутнє також у різночитаннях розповіді ПВЛ про прихід угорців у Подунав'я:

«К ЛЕТО . 898 . [6406 (898)] Ідоша Овгре дидло Кневъ горю .
 еже са зоветь нѣкъ Овгорское . и пришедше къ Днепръ . стаща
 вежади . бѣша ко Ходъце тако и Половци . и пришедше ш
 востокъ . и овстрелнишася тересъ горы великия . нже прозвашася
 горы Овгорския . и поуаша ковати на живѣщага тѣ . свдѣхъ
 ко тѣ преже словене . и Колохоке . переша землю Колыньскѣю (у
 Хлебніковському списку – Словенскою. – Ю. Д.) . по селѣ же Овгре
 прогнаша Колохы . и наследниша землю тѣ . и свдоша съ словенѣди
 . покорнише ја подѣ съ . и шотоль прозвася земля Овгорска . и
 науаша ковати . Овгре на Гръкы . и пополниша землю Фрауьскѣю
 . и Македонскѣ . доже и до Селвнѣ . и науаша ковати на Моравѣ
 . и на Ёхы»⁴⁰.

³⁸ Ипатьевская летопись. – Стлб. 9.

³⁹ Ширше про це див.: Дуба Ю. Словенська та Лехітська групи слов'ян у переліках народів ПВЛ // Хроніки Ладомерії. Науковий збірник. – Володимир-Волинський: [Б. в.], 2016. – Вип. 1: Матеріали I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – С. 68-83.

⁴⁰ Ипатьевская летопись. – Стлб. 18.

Описуючи городище давнього Волиня на початку XIX ст. З. Доленга-Ходаковський відзначив його характерну назву:

«*городъ Кольинъ при вѣстѣхъ той же Губкы, которого окширный вал, съ осокенныида городкода Словенскнида, съ днюжестголда длогна кнѣтри того вала и на восточной стороне Губа, видны по сѣю порѣ*»⁴¹.

Назва «Словенський городок», закріплена за городищем давнього історичного головного гóрода Волинської землі, підтверджує думку, що у фразі Н4Л «*и пришедъ Кнекъ во Словенскыю землю*» мовиться про заснування Володимира на Волині.

У повідомленні Н4Л про заснування Володимира згадано також про хрещення намісників. Як можна здогадуватися, йшлося про намісників гóрода, який на той час уже існував: «*Церковь скорнѣю свѣтѣю Гогородицю дрекганѣю постави, и вса людн крестн Гвскыи и надместници*»⁴². Князь Володимир насправді не збудував, а тільки розбудував волинський гóрод і назвав його на свою честь – з огляду на його народження у сусідніх Будятичах. Подібно літописці розповідали про розбудову Києва в часи Володимира: «*И заложн град Кнекъ большин*»⁴³. Аналогічно побудовано згадку про будівництво Ярослава: «*къ лѣт . 85 . ѿ . мѣ . (6545-1037) Заложн Ярославъ . городъ великын Киевъ . оѿ негоже града брата свѣтъ златиа*»⁴⁴. Фактично мова йшла про будівництво чергової нової ділянки Києва з власними оборонними укріпленнями. Слід думати, що в повідомленні Н4Л про заснування Володимира мова також йде про новий етап у розширенні гóрода, яке на той час уже мало намісників. Автори пізніших російських літописів наявну в Н4Л згадку про їхнє хрещення, яка дає підстави припускати, що Володимир розбудував уже існуючий населений пункт, усували цілком чи підправляли на власний розсуд, додаючи, що посадників князь хрестив по всій землі.

Ще одним важливим джерелом для вивчення інституційного розвитку Володимирської єпархії є Поліптих єпископів Володимирського

⁴¹ Доленга-Ходаковский З. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. – Москва: В Университетской типографии, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 10.

⁴² Новгородская четвертая летопись. – С. 90.

⁴³ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Москва: Изд-во «Наука», 1980. – Т. 35. – С. 22.

⁴⁴ Ипатьевская летопись. – Стлб. 139.

владицтва, збережений під 1558 р. у «Рукописі» київського унійного митрополита Лева Кишки, укладеному наприкінці XVII ст.:

«Ep[isco]pi Vladimirienses: Joannes, Antonius, Anythi, Codrius, Heliash, Stephanus, Symeon, Theodorus, Lavrentius, Procopius, Antonius, Josephi, Basilius, Niciphorus, Cosmas, Eusignius, Gregorius, Joannes, Demetrius, Daniel, Nycephorus, Porphyrius, Damianus, Basilius, Jonathan, Gennadius, Paphnutius, Jona, Gregorius, Theodosius, Meletius Chrebtowicz, Hupatius Pociey, Joachimus Morochowski, Josephus Bakowiecki, Joannes Michael Pociey, Benedictus Glinski, Leo Zalenski, Leo Kiszka»⁴⁵.

Єпископ Стефан († 27 квітня. 1094) у цьому списку є лише шостим з черги. Цей факт свідчить про давнішу передісторію волинського владицтва. Тому Стефана можна вважати не першим, а лише одним із перших місцевих архієреїв.

Однак достовірність початкової частини цього списку ставиться під сумнів. Суттєвим аргументом проти його автентичності є те, що названі в ньому імена ієрархів не значаться в інших писемних пам'ятках. Проте, окремі імена не суперечать літописним свідченням, за якими відомі єпископи XII ст. Симеон (1123-1136) та Феодор (1137 – після 1147), знаний як «скопець», який у 1147 р. брав участь у поставленні митрополита Климента Смолятича. О. Назаренко допускає, що за двома деформованими іменами «Anythi, Codrius» може приховуватися згадка про Амфілохія (1105-1122), що потрапила не на своє місце⁴⁶. У списку також присутні імена єпископів часів Данила та Василька Романовичів (Йосиф, Василій, Никифор і Козьма), які фігурують у Галицько-Волинському літописі, доводять, що автор цього списку спирався на документальні свідчення:

*«Къ лѣтѣ . . . ѿ . . . лѣ . [6731 (1223)] Данило и Василка . Родлановичю
бѣхуѡ Володндрьскѣин писковѣк . бѣ бо ѿсафѣ . бѣжнѣин
преподобнѣин стѣль стѣое Горѣ . и потодѣ бѣ Василѣин ѿ стѣое Горѣ . и*

⁴⁵ Скориця І. Поліптихи владик Володимирської та Галицької єпархій княжої доби. Спроба реконструкції за «Рукописом Кишки» та сфрагістичними пам'ятками // Княжа доба: історія і культура. – Львів: [Б. в.], 2014. – Вип. 8. – С. 209-223.

⁴⁶ Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Владимиро-Волинская епархия // Православная энциклопедия. – Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2004. – С. 727.

ПОТОЛЪ КЪ ШНИКЪФОРЪ . ПИРОКОЛЪ СТАННО . КЪ БО СЛОВЪ ГАСНИКОВЪ
 ПРЕЖЕ . И ПОТОЛЪ КОВЪЗЛА . КРОТКЪШИН ПРЪДКЪШИН СДАНЕНЪШИН .
 ПИСКОВЪШИН БОЛОДНДЕРЬСКЪШИН»⁴⁷.

До вирішення проблеми початків Володимирської єпархії залучають і найдавніші візантійські реєстри єпископій Митрополії Русі. Беручи до уваги перелік єпархій Київської митрополії 1170-х років, часів правління Мануїла I Комнина, у якому Володимирська єпархія розташовується на п'ятому місці (перед Переяславською), та покладаючись на послідовність переліку, час її заснування слід віднести найпізніше до правління Ярослава Мудрого. Переяславська єпархія не могла виникнути пізніше 1054 р., коли Переяслав став столичним містом Всеволода (Андрія) Ярославича⁴⁸. Але безапеляційно довіряти послідовності переліків єпархій немає підстав, оскільки вони не завжди укладалися в хронологічній послідовності заснування кафедр. Так у переліку єпархій, датованому першим десятиліттям, правління Михаїла VIII Палеолога (1259/61-1282) Володимир перелічено після Галича, хоча Галицька єпархія відокремилася від Володимирської десь у середині XII ст. у зв'язку з остаточним оформленням Галицького князівства в часи Володимирка Володаревича.

У вирішенні проблеми початків Володимирського владичтва додає запитань ще один історичний наратив, обійдений увагою істориків української церкви, що містить у своєму складі статтю про хрещення Русі та заснування єпископських кафедр й особливу увагу приділяє Ростову⁴⁹. Цей текст відомий у трьох списках. Найдавніший й найсправніший з них дійшов у вигляді приписки до короткого літописця 50-х рр. XV ст. з одного зі збірників відомого книжника Кирило-Білозерського монастиря Ефросина:

«В лето 6496 во царство Василья и Коньстантина от патриарха Фотия крестися Владимир в Корсуни и приведе с собою из Грек перваго митрополита Леона и с ним /л. 16об./ 4 епископы и крести всю землю Русь[ку]ю. И се бысть 1 митрополит Леон

⁴⁷ Ипатьевская летопись. – Стлб. 739-740.

⁴⁸ Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Владимиро-Вольнская епархия. – С. 727.

⁴⁹ Сазонов С. В. О версиях крещения Русской земли в историографии XV в. // Сообщения Ростовского музея. – Вып. 1. – Ростов, 1991. – С. 92-95. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.rostmuseum.ru/Publications/Publication/636>

и нарече Владимир метрополию : в Киеве. А тех 4-х епископов посади по градом: Бельград нарече архиепископью, посади в нем 1-го епископа; другого Ростову, Феодора именем, посла его с мучеником Борисам, тѣи бысть 1 епископ в Ростове, крести всю землю Рюетовс[к]ую и Суздальс[ку]ю; 3-го в Чернигов; 4-го в Вольньскую землю. Тем же си 4 епископи первоначальници нарицаются, яко ж и апостолская проповедь: от кого прежде была Евангелие божественая проповеди и от кого крещение приали, суть первоначальници. Яко же и от сих нача множатися православная вера хрестьяньс[к]ая; и оттоле начата ставити по иным градом епископы в Новъград, в Полтеск, в Вольньскую землю. Ярослав сын Вла/л. 17/димерь постави 1-го епископа в Новъград Иакима Волошанина. Тогда же и сына своего старейшаго Владимира в Новеграде посади»⁵⁰.

Цитований текст містить два переліки єпархій. Вважається, що перший відображає події періоду правління Володимира, а другий – Ярослава⁵¹. З чотирьох єпархій першого переліку три є південними, а з північних – названо лише Ростовську. Всупереч новгородській книжній традиції виникнення Новгородської єпархії віднесено тут до часу Ярослава, а не Володимира. У ростовській статті першого новгородського єпископа названо не Йоакимом Корсунянином, а Йоакимом Волошанином. Відмінності цієї версії від новгородсько-митрополичої пояснюються прагненням її автора обґрунтувати стародавність Ростовської кафедри та намаганням применшити історичну вагу Новгородської⁵². Московська великокнязівська влада та ростовські владики утверджували пріоритет Ростовської кафедри та протиставляли їй Новгородську в атмосфері конфлікту Москви та Новгорода, який вирішився в результаті походу на Новгород Івана III.

На тлі цього протистояння виник літописний наратив ростовського походження зі статтею про заснування єпископських кафедр на Русі, у якому Волинській єпископії відводиться особливе місце – вона згаду-

⁵⁰ *Цит за:* Зимин А. А. Краткие летописцы XV–XVI вв. // Исторический архив. – Москва-Ленинград, 1961. – Т. V. – С. 22-27. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XV/1480-1500/Zimin/text3.htm>

⁵¹ Сазонов С. В. О версиях ...

⁵² Там же .

ється в обох переліках. Спершу автор відносить волинського єпископа до чотирьох, які «первонастольници нарицаються». Цей статус перегукується з інституцією прототронія унійної церкви⁵³. Такий привілей століттями був наданий правлячому архієреєві Володимирському і Берестейському, який підписувався як «прототроній» на різних документах. Важливість інституції прототронія також зв'язана із визначенням ролі самого згаданого владичтва, яке входить до юрисдикції Київської митрополії, та, за влучним зауваження: «перebrало на себе функції консервації “руської старовини” й інституційної основи організації східнохристиянської спільноти»⁵⁴.

Запропоноване С. Сазоновим розділення ростовського переліку руських епархій на періоди правління Володимира та Ярослава правомірно застосовувати лише стосовно Новгородського владичтва. Про причетність Ярослава, а не Володимира, до його створення тут говориться однозначно: «**Ярослав сын Блуднлерь постави' -го епископа в Новьград Никнида Колошаннина**». Натомість обидві згадки, що стосуються заснування Володимирської єпископії є підстави віднести до діянь Володимира. Перша звітка прямо кореспондується із подіями Володимирового хрещення, а другу можна було б зв'язати із походом Володимира на хорватів, коли за В. Татіщевим «**Владимиръ ходилъ по Днестру съ двумя епископы**» та «**построилъ въ земли Червенской градъ во свое имя Владимиръ**».

Плутанина літописних наративів щодо дати заснування Володимира на Волині у 988 чи 992/3 роках, як ісуперечливе поміщення Володимирського владичтва у два переліки руських епархій короткого ростовського літописця 50-х рр. XV ст., може знайти пояснення у звістці ПВЛ 947 р. Тоді княгиня Ольга вирушила «к Новьгородъ» після деревлянської помсти («по дльстѣ») і там облаштувала по «**лѣзѣ погосты и дань и Ѡкрокы**». Якщо у цьому повідомленні мова й справді йшла про волинську річку Лугу, то попередником волинського Володимира був згаданий у ньому Новий город. Ця обставина природно внесла у пізніші літописні компіляції плутанину

⁵³ Димид М. В канонах УГКЦ «адміністратор» називається «прототроній». – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~Dymyd/40795/>

⁵⁴ Гіль А., Скоциляс І. Володимирсько-Берестейська епархія XI–XVIII століть: історичні нариси. – Львів: [Б. в.], 2013. – С. 9.

як стосовно питання заснування Володимира на Лузі та Новгороду на Волхові, так і щодо проблеми становлення їх як владичих центрів. У всякому разі нехтувати цією обставиною не варто.

Проблемні питання ранньої історії Володимира ще далекі від свого остаточного розв'язання. Так само очікують на ретельне вивчення і початки історії владичтва київського родоvodu на Волині.

Список джерел і літератури:

1. *Абрамович Д. И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им / Издание Отделения русского языка и словесности Имп. АН. – (Памятники Древне-Русской литературы. – Вып. 2). – Петроград: Типография Имп. АН, 1916. – С. XXIII с., 204 с.
2. *Баранов Г. В.* Находки раннесредневековых сабель «болгарского типа» в бассейне верхнего и среднего течения Днестра (к вопросу о византийской воинской традиции в Восточной Европе) // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма / Институт истории и политических наук Тюменского государственного университета; Филиал МГУ им. М. В. Ломоносова в г. Севастополе Нижневартковский государственный университет. – Симферополь-Тюмень-Нижневартковск, 2016. – Вып. 8. – С. 76-92.
3. *Бегунов Ю. К.* Козма Пресвитер в славянских литературах / Под ред. Д. С. Лихачева и П. Н. Динеева. – София: Изд-во Болгарской АН, 1973. – 560 с.
4. *Гіль А., Скочиляс І.* Володимирсько-Берестейська єпархія XI-XVIII століть: історичні нариси. – Львів: [Б. в.], 2013. – 288 с.
5. *Дверницький Е.* Археологические исследования в г. Владимире-Волынском и его окрестностях // Киевская старина. Ежемесячный исторический журнал. Киев: Тип. А. Давиденко. – Т. XVII, январь. – С. 36-50.
6. *Диба Ю.* Формування території «Руської землі» IX-X ст. у контексті функціонування трансєвропейського торговельного шляху Булгар-Київ-Регенсбург // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Наук. збірн. – Луцьк: [Б. в.], 2015. – Вип. 55: Матер. 55 Всеукр. наук. істор.-краєзнавч. конф. – С. 42-50.
7. *Диба Ю.* Географія початкової русі за східними джерелами // Княжа доба: історія і культура. – Львів: [Б. в.], 2016. – Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015-2015. – С. 9-58.
8. *Диба Ю.* Словенська та Лехітська групи слов'ян у переліках народів ПВЛ // Хроніки Ладомерії. Науковий збірник. – Володимир-Волинський: [Б. в.], 2016. – Вип. 1: Матеріали I Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. – С. 68-83.
9. *Диба Ю.* Літописне свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Володимир на Лузі чи Владімір на Клязьмі? // Княжа доба: істо-

- рія і культура / Відп. ред. В. Александрович. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2013. – Вип. 7. – С. 15-30.
10. Диба Ю., Мицько І. Неіснуючий похід 981 р. князя Володимира на ляхів // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Вип. XI: Матеріали наукової конференції «Любартівські читання», м. Луцьк, 22 травня 2015 р. – Луцьк, 2015. – С. 27-44.
 11. Димид М. В канонах УГКЦ «адміністратор» називається «прототропній». – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~Думид/40795/>
 12. Доленга-Ходаковский З. Пути сообщения в древней России // Русский исторический сборник, издаваемый Обществом истории и древностей российских. – Москва: В Университетской типографии, 1837. – Т. 1, кн. 1. – С. 1-50.
 13. Звіздецький Б. А., Польгуз В. І., Петраускас А. В. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янськів гради VIII-X ст. – Київ, 2004. – С. 51-86.
 14. Зимин А. А. Краткие летописцы XV-XVI вв. // Исторический архив. – Москва-Ленинград, 1961. – Т. V. – С. 22-27. – [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XV/1480-1500/Zimin/text3.htm>
 15. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – XVI с., 938 стлб, 87 с., IV с.
 16. Калініченко В., Пивоваров С. Середньовічні предмети озброєння дальнього бою з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) // Археологічні студії / Інститут археології НАН України, Чернівецька філія ДП «НДЦ ОАСУ» ІА НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті ім. Ю. Федьковича. – Київ-Чернівці: Видавництво «Черемош», 2014. – Вип. 5. – С. 254-277.
 17. Козьма Пражский. Чешская хроника / Вступительная статья, перевод и комментарии Г. Э. Санчука. – Москва, 1962. – 296 с.
 18. Кузенков П. В. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках // Древнейшие государства Восточной Европы: 2000 г.: Проблемы источниковедения. Москва: Вост. лит., 2003. – С. 3-172.
 19. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Москва: Изд-во «Наука», 1980. – Т. 35. – 306 с.
 20. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 9. – XXXII с., 288 с.; Т. 10. – IV с., 244 с.
 21. Мицько І. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ. 7 травня 2010 року / Відп. ред. Б. Возницький. Наук. ред. І. Мицько. – Львів; Броди: Просвіта, 2011. – С. 63-77.
 22. Моця А. П., Сыромятников А. К. Княжеские тамги, как источник изучения древнерусских городов // Древнерусский город (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). – Киев: Наукова думка, 1984. – С. 84-87.

23. Назаренко А. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Владимирско-Волынская епархия // Православная энциклопедия. – Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2004. – С. 726-731.
24. Новгородская летопись по списку П. П. Дубровского // ПСРЛ. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – Т. 43. – 368 с.: ил.
25. Новгородская четвертая летопись // ПСРЛ. – Москва: Языки русской культуры, 2000. – Т. 4, ч. 1. – XXXVIII с., 690 с.
26. Новый энциклопедический словарь / Издание Акционерного общества «Издательское дело бывшее Брокгауз-Ефрон». Под общ. ред. К. К. Арсеньева. – Петроград: Типография «Акц. О-ва Издательское дело б. Брокгауз-Ефрон», Б.д. – Т. 22: Кноррь–Которосль. – [9 с.], 960 столб., [14 с.].
27. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI-IX вв. // Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В., Шушарин В. П., Щапов Я. Н. Древнерусское государство и его международное значение. – Москва: изд-во «Наука», 1965. – С. 355-419.
28. Петегирич В. Поселенські структури V/VI-X ст. Верхньої Надбужанщини як підоснова формування Белзької та Червенської земель // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 11. – С. 101-120.
29. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. Издание 2-е, исправл. и дополн. – (Серия «Страницы русской истории»). – Москва: «Русская панорама», 1998. – 416 с.
30. Раппопорт П. А. «Старая катедра» в окрестностях Владимира-Волынского // Советская археология. – Москва: Изд-во «Наука», 1977. – № 4. – С. 253-266.
31. Сазонов С. В. О версиях крещения Русской земли в историографии XV в. // Сообщения Ростовского музея. – Вып. 1. – Ростов, 1991. – С. 92-95. – [Электронный ресурс] / Режим доступа: <http://www.rostmuseum.ru/Publications/Publication/636>
32. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Отв. ред. тома Б. А. Рыбаков. – (Серия «Археология СССР с древнейших времен до средневековья». – Т. 14). – Москва: Изд-во «Наука», 1982. – 328 с.
33. Сkochиляс І. Поліптихи владик Володимирської та Галицької упархій княжої доби. Спроба реконструкції за «Рукописом Кишки» та сфрагістичними пам'ятками // Княжа доба: історія і культура. – Львів: [Б. в.], 2014. – Вип. 8. – С. 209-223.
34. Татищев В. История Российская с самых древнейших времен. – Москва: Напечатано при Имп. Московском Университете, 1768. – Кн. 2. – [6 с.], 536 с.
35. Терський С. Культурні впливи Великої Моравії на землі давньої України (За археологічними матеріалами Галичини і Волині) // Треті «Ольжині читання». Пліснеськ. 31 травня 2008 року / Відп. ред. Б. Возницький. Наук. ред. І. Мицько. – Львів: [б. в.], 2009. – С. 15-18.
36. Терський С. В. Південно-Західна Русь напередодні походів Володимира Великого: археологічний коментар // Вісник Львівської комерційної академії / Львів: Видавництво Львівської комерційної академії. Львів: Видавництво Львівської комерційної академії, 2014. – Вип. 12. – (Серія – гуманітарні науки). – С. 46-52.

37. Терський С. Середньовічні археологічні пам'ятки у Судувій Вишні на Львівщині: історія та перспективи дослідження // Historical and Cultural Studies = Історико-культурні студії: [науковий журнал] / Lviv Polytechnic National University. – Lviv: Publishing House of Lviv Polytechnic National University, 2015. – Volume 2, number 1. – P. 97-104.
38. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Изд. 2-е, дополн. и перераб. – Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 477 с.
39. Цинкаловський О. Старовинні пам'ятки Волині. – Торонто: Накладом Товариства «Волинь», 1975. – 124 с.
40. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Помісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.). – Вінніпег: Накладом товариства «Волинь», 1984. – (Інститут Дослідів Волині. – Ч. 52). – 600 с.